

УДК: 614.2(477) "1917/1920":06.091.5

Москаленко В.Ф.,
Яворовський О.П.,
Сахарчук І.М.

О.В. КОРЧАК-ЧЕПУРКІВСЬКИЙ — ОДИН З ЗАСНОВНИКІВ НАЦІОНАЛЬНОЇ СИСТЕМИ ОХОРОНИ ЗДОРОВ'Я ЯК СКЛАДОВОЇ УКРАЇНСЬКОГО ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ (1917–1920)

Національний медичний університет імені О.О. Богомольця

Ключові слова: державний діяч, О.В. Корчак-Чепурківський, національна система охорони здоров'я, українське державотворення, міністерство, санітарний департамент, законопроект, комісія, опікування.

26 лютого 2012 року виповнилося 155 років від дня народження Овксентія Васильовича Корчака-Чепурківського (26.02.1857-25.11.1947) — державного та громадського діяча, педагога, видатного українського гігієніста, епідеміолога і демографа, міністра охорони здоров'я (1919), академіка (1921), "неодмінного" (вченого) секретаря АН України (1929-1934/1939), депутата Київської міської ради (1926-1934), члена ВЦВК (1927-1934)... Перелік лише цих найважливіших (але неповних) біографічних даних свідчить про те, що Овксентій Васильович був непересічною особистістю в українській історії останньої чверті XIX — першої половини XX сторіччя.

Його багатогранна діяльність досить повно досліджена у працях багатьох науковців [1]. Водночас і нині ще недостатньо оцінена його роль в українському державотворенні у період національно-визвольних змагань 1917-1920 рр. З урахуванням цього автори статті ставлять за мету на основі раніше засекречених архівних документів, які нині стали доступними, висвітлити участь О.В. Корчака-Чепурківського у розбудові національної системи охорони здоров'я як складової українського державотворення за часів Центральної Ради, Гетьманату та Директорії.

Відомо, що під час Української революції уряди Центральної Ради, гетьманської Української держави і Директорії розглядали проблему охорони народного здоров'я як один з надзвичайно важливих напрямків національного державотворення. До цих процесів були залучені кращі сили української медичної інтелігенції. Не залишається осторонь від них і один з найавторитетніших і загально визнаних представників соціальної медицини — О.В. Корчак-Чепурківський.

Саме у 1917-1920 рр. Овксентій Васильович цілковито віддається національній державотвор-

чій справі і залучає до неї своїх найближчих сподвижників та учнів — М.А. Кудрицького, В.Я. Підгаєцького, В.В. Удовенка, Д.П. Гапонова, А.І. Михайлюту та інших. Виступаючи на крайовому медично-санітарному з'їзді України, що відбувся 16-19 жовтня 1917 р. у Києві, він запропонував утворити крайовий медично-санітарний орган (раду) при Генеральному Секретаріаті української Центральної Ради, який мав займатися питаннями санітарно-гігієнічного життя населення України. З'їзд схвалив проект Корчака-Чепурківського О.В. та обрав його членом цієї ради [2].

У цей час членом Центральної Ради, а згодом й інших її структур (Малої Ради, Морської Генеральної Ради), став учень його наукової школи, яку він почав формувати, працюючи у київських вищих навчальних закладах, В.Я. Підгаєцький [3]. Вперше познайомився Овксентій Васильович з 28-річним військовим лікарем Володимиром Підгаєцьким, коли той, повернувшись у 1917 р. до Києва зі служби на Балтійському військово-морському флоті, став активним учасником Української революції. Саме у цей час починає гуртуватися національно свідомою медичною інтелігенцією довкола Всеукраїнської спілки лікарів, ініціатором створення якої у 1917 р. виступив Корчак-Чепурківський О.В. Членом її тоді став і В.Я. Підгаєцький разом з численною групою українських медиків.

Інший його учень В.В. Удовенко, якого знав Овксентій Васильович ще з 1903 р. як студента медичного факультету Київського університету св. Володимира, також повернувся з фронту і у другій половині 1917 р. обійняв посаду завідувача санітарно-статистичної управи Секретаріату внутрішніх справ УЦР.

Залучаючи на бік будівників української державності все більшу кількість лікарів, Корчак-Чепурківський О.В. не лише сам виступає організатором нової системи охорони народного здоров'я, а й закликає їх брати активну участь у творенні нового життя. "На Україні почалося нове життя, — писав він у статті "Наші завдання часу", вміщеній на сторінках заснованого ним 15 січня 1918 р. часопису "Українські медичні вісті". — Медичний персонал, завжди близький до народу, з'єднаний з ним одним бажанням — захистити його здоров'я від хвороб і допомагати народові у боротьбі з ними, не може не відгукнутися на нові, світової вартості події, які зачепили й наше громадянство. Вкупі з народом і ми, лікарі, й інший медичний персонал повинні взяти участь у творенні нового життя"[4].

З приходом до влади правоконсервативних сил на чолі з гетьманом П. Скоропадським (квітень 1918 р.) участь Корчака-Чепурківського О.В. в українському державотворчому житті посилюється.

3 травня 1918 р. гетьманський уряд створює Міністерство народного здоров'я та державного опікування, директором санітарного департаменту якого у червні призначається Корчак-Чепурківський О.В. Згідно з розробленою Овксентієм Васильовичем програмою діяльності [5] департамент складався з п'яти структурних підрозділів (відділів): загального, санітарно-гігієнічного, епідемічного, фізичного виховання і санітарної освіти. Головне його завдання полягало у тому, щоб здійснювати загальне керівництво санітарною справою в Українській державі; розробляти санітарні норми та законопроекти, які мали охороняти народне здоров'я; керувати справами боротьби з професійними хворобами і санітарною охороною праці; здійснювати керівництво справами фізичного розвитку населення; надавати всебічну допомогу місцевим органам самоврядування у справах медико-санітарної організації, яка значною мірою була зруйнована під час загального занепаду земського і міського господарства у роки воєнно-революційних потрясінь.

Проте розбудувати державний орган управління медико-санітарною справою Корчаку-Чепурківському О.В. доводилося непросто, оскільки бракувало відповідних кадрів, які б відповідали вимогам, що пред'являлися до міністерських працівників. Щодо вимог, які ставилися перед кандидатами на відповідальні посади у санітарному департаменті, то вони були такими: мати відповідний стаж роботи у громадській медицині та спеціальну санітарну підготовку.

Таких спеціалістів в Україні було вкрай мало.

Через це більшість посад у відділах санітарного департаменту була вакантною. Так, у загальному відділі на 1 січня 1919 року з 22-х штатних посад вакантними залишалися 13, у санітарно-гігієнічному відповідно з 18 — 14, в епідемічному — з 18 — 9, з фізичного виховання — з 16 — 13, у санітарної статистики з 14 штатних вакантними були 7 посад [6]. А серед заміщених посад переважали технічні виконавці. Та найгіршим було те, що незаміщеними залишилися посади начальників окремих відділів, провідних спеціалістів, старших діловодів і навіть діловодів. Наприклад, у жовтні 1918 р. залишався без завідувача найбільш відповідальний відділ — епідемічний. Його начальник, доктор І.А. Ільницький, перейшов на посаду завідувача санітарного бюро Подільського губернського земства. Тому виконуючим обов'язки начальника одразу двох відділів (епідемічного і санітарно-гігієнічного) став Д.П. Гапонов. Для нормального функціонування департаменту нерідко доводилося спиратись на спеціалістів відділу санітарної освіти — доктора А.І. Михайлоту, художника Г.Т. Сіромаху, лікарів для доручень В.А. Веретенникова, О.В. Корчак-Чепурківську-Матюшенко, Є.Г. Урінсона і навіть на канцелярсько-технічний персонал [7].

В умовах вкрай обмеженої кількості фахових спеціалістів, коли нерідко на себе доводилося перебирати низку не властивих директору функцій, важливо було мати кваліфікованого заступника. І Корчак-Чепурківський О.В. зробив усе необхідне, щоб ним став його учень В.В. Удовенко, який до 1915 р. тривалий час працював земським і санітарним лікарем Бердичівського повіту Київської губернії. У червні 1918 р. його було призначено віце-директором, а у вересні того ж року — виконуючим обов'язки директора санітарного департаменту. Останнє було пов'язане з тим, що саме у вересні 1918 р. О.В. Корчак-Чепурківський перейшов на посаду декана медичного факультету новоствореного Українського державного університету.

Незважаючи на це О.В. Корчак-Чепурківський залишався працювати у Міністерстві народного здоров'я та державного опікування до лютого 1919 р., але вже не як директор санітарного департаменту, а як активний член створеної наприкінці червня 1918 р. міністерської комісії з реорганізації місцевих органів охорони здоров'я, у т.ч. медико-санітарних. Але про роботу цієї комісії йтиметься пізніше.

А поки що відзначимо, що завдяки настійли-

вим клопотанням О.В. Корчака-Чепурківського з державного бюджету було виділено понад 3,5 млн. руб. так званого "крайового кредиту" для одноразової підтримки медико-санітарної організації України [8]. Ця сума у червні 1918 р. була розподілена між основними губернськими і повітовими земськими управами та іншими інституціями, як показано у таблиці.

Наведені у таблиці цифрові дані потребують відповідного пояснення. По-перше, нерівномірний розподіл коштів свідчить про те, що санітарний департамент добре орієнтувався у ситуації, яка існувала на місцях, і виділяв певні суми гро-

Таблиця

Розподіл "крайового кредиту" О.В. Корчака-Чепурківського медико-санітарною організацією України [9]

Київській губернській земській управі виділено	321294 руб.
Чернігівській	300 000
Харківській	300 000
Волинській	370 000
Подільській	412 000
Катеринославській	370 000
Херсонській	300 000
Бердянській повітовій	15 000
Дніпровській	40 000
Мелітопольській	40 000
Київській міській	165 000
Одеській міській	165 000
Завідувачу медико-спостережувальними станціями північного узбережжя Чорного моря на облаштування й утримання станцій	230 000
На утримання венеричного шпиталю у м. Рівне	47 795,06 руб.
Ліквідаційному управлінню Російського товариства Червоного Хреста на утримання шпиталів	54 717,50 руб.
Холмщині	50 000
Київському бактеріологічному інституту на виготовлення вакцини	10 000
Різні витрати	12 925 руб.
Загалом	3 574 319, 50 руб.

шей, виходячи з їхніх потреб. По-друге, найкрупніша сума (412000 руб.) виділена Подільській губернській земській управі не випадково. Саме Подільська губернія під час Першої світової війни зазнала чи не найбільших спустошень. Те ж саме можна сказати про Волинську губернію, якій було виділено 370000 руб. По-третє, слід дати відповідь на питання, чому виділялися кошти "Ліквідаційному управлінню Російського товариства Червоного Хреста" і Холмщині. Справа у тому, що під час Української революції державотворчі процеси набули широкого розмаху. Реально існуючими стали загальнонаціональні структури — державні органи влади, власні системи освіти, науки, культури, у т.ч. національна система охорони здоров'я. Об'єктивні обставини, що змінилися, вимагали підпорядкування Міністерству народного здоров'я та державного опікування усіх старих (дореволюційних) російських медичних установ та організацій на українській території. Ті з них, як наприклад, організації Російського товариства Червоного Хреста, які не підлягали підпорядкуванню українській владі, мали поступово згорнути (припинити) свою діяльність, оскільки на території України був створений і почав уже діяти Український Червоний Хрест [10]. Ось чому було створене спеціальне Ліквідаційне управління Російського товариства, яке субсидювалось українською стороною.

Стосовно виділення санітарним департаментом грошей для підтримки і розвитку медико-санітарних організацій Холмщини, слід мати на увазі те, що тодішні українські політичні сили вважали своєю територією усі етнічні українські землі. Так, гетьманський уряд Павла Скоропадського 1918 року включив східну Слобожанщину (нині частина Воронежської області Російської Федерації) до складу Харківської губернії Української держави. Після встановлення Директорії цю територію деякий час також контролювала УНР [11]. У контексті сказаного слід зауважити, що у питаннях територіального плану погляди діячів Української гетьманської держави не відрізнялися від поглядів УНР.

Та повернемося до попереднього матеріалу, що стосувався санітарного департаменту. Крім одноразової грошової підтримки розвитку медико-санітарної організації України, очолюваний О.В. Корчаком-Чепурківським, а пізніше В.В. Удовенком санітарний департамент Міністерства народного здоров'я та опікування неодноразово висував питання про необхідність надання місцевим самоврядним органам систематичної грошо-

вої допомоги з державної казни для регулярного проведення медично-санітарних заходів. З цією метою усім губернським земствам було запропоновано скласти кошториси необхідних сум і після розгляду їх на засіданнях губернських санітарних рад надати підсумкові матеріали санітарному департаменту.

Такі матеріали з конкретно вказаними сумами були отримані від усіх повітових і губернських земств. На основі цих матеріалів санітарний департамент розробив відповідний законопроект "Про асигнування медико-санітарної справи України" і подав його до Ради Міністрів, яка розглянула цей проект і прийняла рішення про виділення Міністерству народного здоров'я та опікування на 1918 рік 12 млн. рублів для розвитку медично-санітарних організацій України [12]. Проте виділені кошти на місця не надійшли, оскільки відбулася зміна влади.

Робота О.В. Корчака-Чепурківського у центральному апараті Міністерства народного здоров'я та державного опікування вимагала від нього та інших працівників постійно займатися розробкою проектів відповідних нормативно-правових актів, орієнтуючись на які могли нормально функціонувати центральні та місцеві структури охорони народного здоров'я. З цією метою, як зазначалося вище, при міністерстві було створено спеціальну комісію, яка відіграла надзвичайно важливу роль у реорганізації існуючих та створенні нових органів охорони здоров'я, у т.ч. санітарно-гігієнічних. До її складу увійшли В.О. Кір'янов (голова комісії, член ради міністерства), директор департаменту лікарської допомоги Б.М. Матюшенко, директор санітарного департаменту О.В. Корчак-Чепурківський, віце-директор санітарного департаменту В.В. Удовенко, завідувач санітарно-технічним відділом О.А. Земляніцин, завідувач фармацевтичним відділом Л.К. Марейніс, представник відділу судової медицини В.З. Левицький, директор департаменту опікування Ю.Ю. Вітте, юрисконсульт міністерства В. Ульяновський [13].

Комісія працювала досить плідно, про що свідчать протоколи її засідань. 1918 року відбулося 13 засідань [14]. На них розглядалися різноманітні питання, зокрема такі, як "Місцеві органи Центральної медичної влади з санітарного правознавства чужоземних культурних держав", "Роль міських (земських) самоуправлень у справі охорони народного здоров'я", "Про взаємовідносини медико-санітарного центрального управління з його місцевими органами", "Організація

судово-медичної і лікарняно-адміністративної експертизи в Україні у зв'язку з реформою колишніх медичних відділів губернських управлень" тощо [15].

Вирішувати питання, пов'язані зі створенням національної системи охорони народного здоров'я, було непросто. Справа ускладнювалася тим, що у Російській імперії було майже відсутнє законодавство, яке б чітко нормувало медичну, передусім санітарно-гігієнічну, протиепідемічну сторону життя суспільства. Матеріалом для розробки законодавчих актів у галузі охорони народного здоров'я могло слугувати західноєвропейське законодавство і законодавство російських місцевих самоуправлень, яке існувало у вигляді обов'язкових постанов, що видавали міські думи і губернські земства.

Тому, працюючи над створенням національної системи охорони здоров'я, комісія вивчала західноєвропейське законодавство з цих питань, зокрема англійське, німецьке, французьке. В архівних фондах зберігся машинописний варіант, перекладений російською мовою, французького закону від 15 лютого 1902 р. "Про охорону народного здоров'я" [16].

О.В. Корчак-Чепурківський у згаданій вище доповіді "Місцеві органи Центральної медичної влади з санітарного правознавства чужоземних культурних держав" пропонував при створенні української санітарної організації орієнтуватися на англійське законодавство і функціонуючу великобританську медично-санітарну систему.

Результатом роботи міністерської комісії стала розробка низки важливих законодавчих проектів та нормативних актів, поданих на затвердження Ради Міністрів української держави. Серед них такі: "Загальні положення про Міністерство народного здоров'я і опікування", "Основні положення законопроектів щодо устрою Головного управління державної охорони здоров'я і його периферійних органів", "Загальні положення про постановку практичної судової медицини на Україні", "Проект про періодичні наради Міністерства народного здоров'я з представниками місцевих медико-санітарних організацій", "Тимчасовий статут перестереження та боротьби з заразними хворобами", "Про загальну Медичну Раду" та ін. [17].

У контексті сказаного варто відзначити, що законодавчі медико-санітарні проекти розробляв О.В. Корчак-Чепурківський з залученням В.В. Удовенка та деяких інших фахівців санітарного департаменту. Він вважав, що при міністерстві

слід створити спеціальний самостійний орган, який займався б обговоренням законодавчих пропозицій та конкретних заходів медично-санітарного характеру, а також розглядав питання фінансування місцевих санітарних організацій тощо. Таким органом, на його думку, мала стати Загальна медична рада. Цю ідею він вперше обґрунтував у своїй доповіді "Загальна медична рада", з якою виступив на одному з засідань міністерської комісії. На основі цієї доповіді було розроблено і відповідний законопроект.

Підготовлені комісією численні законодавчі проекти та нормативно-правові акти мали велике значення. Вони сприяли зміцненню створеної національної системи охорони здоров'я, регулюючи взаємовідносини між центральним апаратом Міністерства народного здоров'я та державного опікування і його місцевими структурами.

Після приходу до влади Директорії і відновлення нею Української Народної Республіки створена за гетьманського режиму система охорони народного здоров'я і напрацьовані її представниками законопроекти та нормативно-правові акти продовжували діяти, за винятком деяких з них, до яких вносилися незначні поправки. Відбулася лише зміна політичних сил — замість консерваторів до влади прийшли демократи. 26 грудня 1918 р. новостворений уряд УНР очолив український соціал-демократ В. Чехівський, а міністерства — представники Української соціал-демократичної робітничої партії (УСДРП), Української партії соціалістів-революціонерів (УПСР), Української партії соціалістів-федералістів (УПСФ) та Української партії соціалістів-самостійників (УПСС) [18].

З 21 січня 1919 р. в.о. міністра народного здоров'я та опікування було призначено Корчака-Чепурківського О.В. Він у наказі від 30 січня 1919

р. у категоричній формі розпорядився: "Наказую усім урядовцям цього міністерства з 31 січня відновити нормальну працю, яка була перервана евакуацією" [19].

Виконуючи цей наказ, більшість міністерських службовців, у т.ч. В.В. Удовенко та працівники санітарного департаменту, повернулися на свої робочі місця. Отже, Міністерство охорони народного здоров'я та державного опікування під керівництвом нового міністра О.В. Корчака-Чепурківського продовжувало функціонувати і при Директорії. Та на цій посаді він перебував недовго, оскільки невдовзі в Україні було встановлено радянську владу, яка керівниками міністерств призначила своїх представників.

Таким чином, О.В. Корчак-Чепурківський стояв біля витоків творення української державності за часів УНР, Гетьманату та Директорії, які розглядали проблему розбудови національної системи охорони здоров'я як один з важливих напрямків своєї діяльності. У 1917 році він виступив ініціатором створення Крайового медичного органу (ради) при Генеральному Секретаріаті УЦР, який став першою українською головною установою охорони здоров'я. Як визнаний в Українській державі практичний і науковий фахівець у галузі гігієни і санітарії та досвідчений організатор медично-санітарної справи найбільш продуктивно він проявив себе, працюючи на посаді директора санітарного департаменту Міністерства народного здоров'я та опікування і у міністерській комісії, яка займалася підготовкою важливих урядових законопроектів медико-правового і медико-санітарного характеру. Розроблені О.В. Корчаком-Чепурківським медико-санітарні проекти були покладені в основу майбутньої санітарно-епідеміологічної служби України.

**А.В. КОРЧАК-ЧЕПУРКОВСКИЙ — ОДИН ИЗ ОСНОВАТЕЛЕЙ НАЦИОНАЛЬНОЙ СИСТЕМЫ
ЗДРАВООХРАНЕНИЯ КАК СОСТАВЛЯЮЩЕЙ ПОСТРОЕНИЯ УКРАИНСКОЙ
ГОСУДАРСТВЕННОСТИ (1917-1920 гг.)**

Москаленко В. Ф., Яворовский А. П., Сахарчук И. М.

Национальный медицинский университет имени А.А. Богомольца

Резюме. Стаття освещает одну из недостаточно исследованных сторон многогранной деятельности А.В. Корчака-Чепурковского, активное его участие в формировании национальной системы здравоохранения как составляющей построения украинского государственности в период функционирования Центральной Рады, Гетманата и Директории. Особое внимание акцентируется на демонстрации его роли в организации работы возглавляемого им государственного органа управления — санитарного департамента Министерства народного здравоохранения и попечительства, а также в разработке санитарно-гигиенических и противоэпидемических законопроектов в составе министерской комиссии.

Ключевые слова: государственный деятель, А.В. Корчак-Чепурковский, национальная система здравоохранения, построение украинской государственности, министерство, санитарный департамент, законопроект, комиссия, попечительство.

KORCHAK-CHEPURKIVSKY — A FOUNDER OF THE NATIONAL HEALTH CARE SYSTEM AS A CONSTITUENT PART IN THE ESTABLISHMENT OF THE UKRAINIAN STATEHOOD (1917-1920)

Moskalenko V.F., Yavorovsky A.P., Sakharchuk I.M.

Bogomolets National Medical University

Summary. The article highlightens one of the least explored sides of the versatile professional activity of A. Korchak-Chepurkivsky — his extensive involvement in the development of the National Health Care system as a constituent part in the establishment of the Ukrainian statehood in the period of functioning of the Central Rada, Hetmanship, and Directory. The special emphasis is made on his role as a head of the Sanitary Department of the Ministry of Public Health and Trusteeship, the work of which he skilfully organized as well as on his vigorous participation, as one members of the Ministerial Commission, in the elaboration of the bill on sanitation and hygiene issues.

Key words: statesman, A. Korchak-Chepurkivsky, the National Health system, establishment of the Ukrainian statehood, Ministry, Sanitary Department, the bill, Commission, Trusteeship.

Список використаної літератури

1. Карпенко Г.В. Дійсний член Академії наук УРСР Овксентій Васильович Корчак-Чепурківський (до 90-річчя з дня народження) // Вісник Академії наук УРСР. — 1947. — № 3. — С. 18-20; Каган С.С. Видатний санітарний діяч України — академік О.В. Корчак-Чепурківський. — К.: Здоров'я, 1965; Васильєв К.Г. А.В. Корчак-Чепурковський — основоположник преподавания социальной гигиены и эпидемиологии в СССР // Советская медицина. — 1974. — № 5. — С. 127-129; Голяченко А.М. Корчак-Чепурковський А.В. — пионер преподавания социальной гигиены в нашей стране // Актуальные вопросы истории медицины в Украинской ССР. — К.: Здоров'я, 1978. — С. 174-178; Ганіткевич Я.В., Голяченко О.М. Овксентій Корчак-Чепурківський — фундатор національної вищої медичної науки (до 145-річчя з дня народження) // Вісник соціальної гігієни та організації охорони здоров'я України. — 2002. — № 4. — С. 86-88; Кошур Н.І. О.В. Корчак-Чепурківський — шлях від земського санітарного лікаря до академіка // Історія української науки на межі тисячоліть: 36. наук. праць / Відп. редактор О.Я. Пилипчук. — К., 2005. — Вип. 22. — С. 123-127; Кундієв Ю.І. Академік Овксентій Васильович Корчак-Чепурківський: трагічна доля вченого // Український журнал з проблем медицини праці. — 2006. — № 1. — С. 75-79; Товкун А.П. Академік О.В. Корчак-Чепурківський: наукова, організаційна робота та педагогічна діяльність у 1883-1947 рр. // Дис. на здобуття наукового ступеня канд. іст. наук. — Переяслав-Хмельницький, 2010.
2. Ганіткевич Я.В., Голяченко О.М. Овксентій Корчак-Чепурківський — фундатор національної вищої медичної школи та медичної науки (до 145-річчя з дня народження) // Вісник соціальної гігієни та організації охорони здоров'я України. — 2002. — № 4. — 87 с.
3. Галузевий державний архів служби безпеки України (далі ГДА СБУ). — Ф. 6. — Спр. 67098-ПФ. — Т. 120. — Арк. 129.
4. Кундієв Ю.І. Академік Овксентій Васильович Корчак-Чепурківський (трагічна доля вченого) // До історії розвитку мікробіології у науково-дослідних і навчальних закладах України / За. заг. ред. В.П. Широкова. — К.: Книга плюс, 2006. — 280 с.
5. Товкун Л.П. Академік О.В. Корчак-Чепурківський: наукова, організаційна робота та педагогічна діяльність у 1883-1947 рр. // Дис. на здобуття наукового ступеня канд. іст. наук. — Переяслав-Хмельницький, 2010. — С. 240-241.
6. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (ЦДАОР України). — Ф. — 1035. Оп./І. — Спр. 92. — Арк. 68-68 зв.
7. Там саме. — Арк. 62.
8. Там саме.
9. Там саме. — Арк. 63.
10. Яворовський О.П., Сахарчук І.М. Микола Кудрицький: Лікар, педагог, вчений. — Черкаси: ТОВ "МАКЛАУТ", 2009. — 21 с.
11. Леонов Іван. Українське Поділля // Україна молода. — 18.11.2010 р. — № 216. — С. 9.
12. ЦДАВО України. — Ф. 1035. Оп. І. — Спр. 92. — Арк. 63.
13. Там саме. — Спр. 18. — Арк. 47.
14. Там саме. — Арк. 32, 47, 55, 67, 80, 99, 103, 110, 129, 154, 189, 212.
15. Там саме. — Арк. 32-39, 75, 87, 119.
16. Там саме. — Арк. 87-92 зв.
17. Там саме. — Арк. 33-38, 105-107, 154-164, 174-176, 180-182.
18. Верстюк В.Ф. Державотворчий потенціал Української революції // Україна: утвердження незалежної держави (1991-2001). — К.: Видавничий дім "Альтернативи", 2001. — 86 с.
19. ЦДАВО України. — Ф. 1035. Оп. І. — Спр. 92. — Арк. 4.